

Günay Qarayeva
ADU

DANIŞIQ AKTINDA PREDİKATİVLİYİN ROLU

Açar sözlər: dil, danışiq aktı, ünsiyyət, söz, cümlə, məna, məqsəd, predikat, vasitə.

Key words: language, speech act, communication, word, sentence, meaning, intention, predicate, means.

Ключевые слова: язык, речевой акт, общение, слово, предложение, значение, интенция, предикат, средство.

Dil iştirakçıların ünsiyyət qurması ilə reallaşır. Ünsiyyət danışiq aktında danışan və dinləyən arasında, yazılı mətnlərdə isə yazan və oxuyan arasında baş verir. Danışıq aktında adresat danışır, məlumatını ötürür. Onun ötürdüyü məlumat dinləyənin təsir göstərir. Onlar arasında məlumatın ötürülməsi və qəbul edilməsi ilə interaktiv əlaqə baş verir. Yazanın ötürdüyü məlumatın isə birbaşa təsiri müşahidə olunmur. Məlumatın oxuyana təsir göstərib-göstərməməsi bir qədər gizli qalır. Bunu yalnız oxucu bilir. Yazılı mətnə ünsiyyət birtərəfli şəkildə icra olunur.

Ünsiyyətin reallaşması üçün iştirakçılar arasında ünsiyyət mübadiləsi baş verməlidir. Bu zaman informasiya mübadiləsi məlumatı ötürən və qəbul edən arasında müəyyənəşir. Danışıq aktında fərqli dil vahidləri, məsələn, söz, söyləmə, cümlə, həmçinin prosodik vasitələr, qrafemlər, qrafem birləşmələri və s. informasiya daşıyıcıları hesab olunur. Ünsiyyəti formalaşdıran ən kiçik mətnyaradıcı vahid söz hesab edilir. F.Y.Veysəlli sözü belə izah edir: “Söz semantik vahiddir, yəni onun konkret mənası olur. Söz fonetik cəhətdən formalaşmış bütöv olur, onun vahid vurğusu olmalıdır. Söz başqa vahidlərdən ayrılıb götürülə bilər” [7, 142]. Söz danışiq aktında cümlələrin tərkibində ötürülən məlumatın məqsədini aydınlaşdırmağa xidmət edir. Bitmiş fikrin formalaşması üçün kiçik mətnyaradan vahid olan sözün yanında digər dil vahidləri də olmalıdır [2, 56]. Bu məsələ ilə bağlı F.Y.Veysəlli yazır: “Söz birmənalı şəkildə müəyyənləşdirmək çox çətindir” [7, 145]. Cümlədə sözün hərəkətliliyi, konkret funksiya daşması, həm sözdüzəltmə, həm də sözdəyişdirmə modellərində iştirak etməsi, konkret semantikaya və qrammatik mənaya malik olması onun tərifinin əsas elementləri hesab edilir.

Cümlə, mətn, diskurs kimi geniş dil vahidlərini formalaşdırmaq məqsədilə ardıcıl düzlümüş sözlər arasında predikativliyin olması vacibdir. Predikativlik olmadıqda sözlər arasında bitmiş fikrin formalaşmasından söhbət gedə bilməz. Cümlədə müşahidə olunan bitmiş fikir həmin cümlənin müşahidə olunduğu predikativliklə aktualaşır. Cümləni formalaşdıran sintaktik kateqoriya predikativlikdir. Danışıq aktını formalaşdıran cümlələrdə müşahidə olunan predikativlik hadisəni ifadə edir və həmçinin həmin hadisələri gerçəkləklə birləşdirən və ötürən informasiya vahidinə çevirir. Danışıq aktında işlədilən cümlə ötürülən məlumat vahidinə çevrilə bilər. Cümlə ancaq digər cümlələrlə birlikdə kommunikativ vahid hesab edilə bilər. Bir cümlə tərkibində isə kommunikasiyadan söhbət gedə bilməz. K.Abdullayev yazır: “Ayrıca cümləni melodik vahid kimi götürmək lazımdır,

çünki prinsip etibarilə bu ayrıca cümlə hətta mətnə çıxarılmış şəkildə belə, prinsipial olaraq yoxdur, heç bir işlənmə məqamına malik deyil, o, sadəcə olaraq melodik vahiddir” [1, 13-18]. Danışıq aktında cümlələr arasındakı predikativliklə əlaqədar olaraq F.Palmer yazır: “Cümlənin mənası həmin cümlədə işlədilən sözlərin mənası ilə müəyyən edilə bilər” [5, 38]. Həmin mənalarda üst qat (daha aydın anlaşılacaq məna) və alt qat (anlaşılması bir qədər çətinlik törədən məna) kimi quruluşlar da müşahidə edilir. Odu ki, mənanın müəyyən edilməsi üçün cümlədə predikativliyin olması zəruridir.

Danışıq aktında propozisiya və faktik predikativlik çıxış edir. Prospozisiya və faktik predikativlik intonasiya vahidlərinin yaxınlığını təsdiq edir.

Danışıq aktında predikativliyin quruluşu məsələsi daha çox onun tərkibləri arasındakı əlaqənin sıxlığı müstəvisində anlaşılır. Kommunikativ təhlilin minimal vahidi kimi V.Edmondson kommunikativ aktı [3, 102], M.L.Makarov və İ.P.Susov isə kommunikativ qarşılıqlı təsiri qəbul edir [8, 186-187; 9, 3-12].

C.Syörl danışiq aktlarında müşahidə olunan predikativliyi iki yolla müəyyən etməyi təklif edir. Birinci hissədə danışiq aktlarının quruluşunu müəyyən etmək lazımdır; ikinci hissədə isə danışiq aktlarının istifadəsi zamanı müşahidə edilən kommunikasiya prosesinin təhlilini aparmaq lazımdır. C.Syörl danışiq aktlarının quruluşunu və predikativlik aktını belə sıralayır [6, 19]: 1) hərəkəti göstərən illokutiv akt, 2) propozisional akt, 3) istinad aktı, 4) predikat aktı.

Predikativliyi daha yaxşı anlamaq üçün danışan və dinləyəni təsvir etməkdə canlandırmaq və güman etmək ki, müvafiq situasiyada danışan aşağıdakı cümlələri deyir (mənanın tam aydınlaşması üçün cümlələri əvvəlcə ingiliscə verir, sonra onların Azərbaycan dilinə tərcümələrini təqdim edirik):

1. *Ali dances continuously* ‘Əli həmişə rəqs edir’.
2. *Does Ali dance continuously?* ‘Əli həmişə rəqs edir?’
3. *Ali, dance continuously!* ‘Əli, dayanmadan rəqs et!’
4. *Would that Ali danced continuously* ‘Əli daima rəqs edərdi’.

C.Syörlə görə, danışan belə cümlələrin istənilən birini işlədə bilər, lakin cümlənin hər biri üçün istinad aktı eyni olacaqdır. Hadisə Əlinin üzərində yerinə yetirilir. Cümlələrdəki predikatlar da eyni vəzifəni yerinə yetirir. Rema Əlinin daimi (müntəzəm) olaraq rəqs etməsidir və bütün cümlələrdə bu danışiq aktı diqqətə çatdırılır. Hər dörd cümlədə istinad aktı və predikat aktı bir yerdə propozisional akt kimi təqdim edilir. Cümlələrdəki predikatlara və onların propozisional aktlarına əsasən biz nəyin haqqında danışıldığını bilirik [bax: 6, 20].

C.Ostin, C.Syörl, L.Vitqenştayn və digərləri dilin təsvirdən (*iddia etmək, bəyan etmək, cümlə vasitəsilə məlumatı öyrətmək, təsdiqləmək, yoxlamaq*) daha çox nəyisə ifadə etdiyini iddia edirlər [4, 34]. C.Syörlə görə, danışiq aktındakı cümlələrin mənasının düzgün anlaşılması üçün predikativlik və istinad düzgün müəyyən edilməlidir [6, 69]. O, danışiq aktında predikativliyi istinaddan fərqləndirən üç şərt təklif edir [6, 126]. Bu şərtlərdən birincisi sadə hesab olunur. Bu zaman predikativlik əvvəlki cümlədə ifadə olunan fikrə istinad edir və onu ifadə edir, yaxud özündə əks etdirir. Məsələn, *Bill is tall* ‘Bill ucaboyludur’ cümləsində istinad edilən Bill adlı şəxsdir və onun ucaboylu olması predikativlikdə əks olunur. Qeyd edə ki, danışiq aktının reallığı yalnız Bill adlı şəxsin mövcud olduğu halda qəbul edilə bilər, la-

kin Bill adlı şəxs mövcud deyilsə, o halda bu cümlənin istinadı olmadığı kimi, predikativliyi qrammatik cəhətdən düzgün olsa da, yanlış qəbul ediləcəkdir. Başqa bir nümunə: *Solmaz Sevda və Süsənin arasında dayanır* cümləsində Sevda və Süsən adlı şəxslər mövcud deyilsə, o halda bu cümlələrin predikativliyini yaratmağa ehtiyac yoxdur.

C.Syörl yazır: “Predikativlik elə bir kateqoriya, yaxud növüdür ki, o, məntiqi olaraq istinadın doğru, yaxud yanlış olduğunu əks etdirir [6, 126]. Bu izahdan belə bir qənaətə gəlmək olar ki, danışmaq aktını təşkil edən cümlələrdə əks olunan predikativlik danışmaq aktının fərqli növlərində işlədilən konseptlər haqqında olduqca çox məlumat əks etdirə bilər. Danışmaq aktını təşkil edən cümlələrdəki predikativlik bir-birilə əlaqəlidir. Məsələn, *Susan has a beautiful watch. She promises to send me her watch. I will wear it when she gives it to me* ‘Süsənin gözəl qol saati vardır. O, vəd edir ki, saatını mənə verəcək. Saatını mənə verəndə mən onu taxacağam’. Gördüyü kimi, ardıcıl düzlülmüş cümlələrdə predikatlar bir-birini izləyir və bir-birilə əlaqəlidir. Bu cümlələrdə vəd ifadə olunduğu üçün komissiv aktın icrası müşahidə olunur.

C.Syörlün yazdığı üçüncü şərti müəyyən etmək bir qədər çətindir. O yazır: “T-nin danışığında S-nin məqsədinə münasibət bildirilir. Məqsədin müəyyən edilməsi mövzunun doğruluğu və yanlışlığı ilə əlaqəli iddialar predikativlikdə əks olunur” [6, 127]. “Hər üç şərt predikativliyi müəyyən etməyin yollarıdır. Bu bizim danışmaq aktında iddia etdiyimiz, yaxud aydın ifadə etdiyimiz konstativlər deyildir. Onlarda daha geniş anlam əks olunur” [6, 127].

Predikativlik nə qədər çox geniş ifadə anlamına malik olsa da, hər bir halda danışmaq aktlarının tərkibində müşahidə oluna bilər. Predikativliyin müşahidə olunması və ya işlədilməsi nitq aktlarının məzmununu formalaşdırır. Danışmaq aktında predikativliyin tam müəyyən olunması üçün illokutiv gücün əlavə olunması zəruridir. Məsələn, *The rock red ‘qaya qırmızı’ birləşməsində nəyin baş verməsi üçün predikativliyin əks olunmasını müəyyən edən illokutiv gücə ehtiyac vardır. Cümləni tamamlayaq: *The rock is red* ‘Qaya qırmızıdır’. Cümlənin tamamlanması ilə iddia irəli sürülür, yaxud deskriptiv nitq ifadə edilir. Lazım olan illokutiv güc predikatla birləşir [6, 128]. Başqa bir danışmaq aktını müşahidə edək: *Make the rock red!* ‘Qayanı qırmızı rənglə’. Bu aktda xahiş, əmr müşahidə olunur. C.Syörlün düşündüyü kimi, predikativlik danışmaq aktlarının məzmununu nəzərə çatdırır, bizim nə haqqında danışdığımız barədə məlumat verir. Məzmunun açılması, yaxud şərh olunması illokutiv güc vasitəsilə reallaşır. Qeyd etmək lazımdır ki, predikativlik müstəqil nitq aktı hesab edilmir, o, tam nitq aktı daxilində reallaşır.

Beləliklə, danışmaq aktı zamanı ünsiyyət təcrid olunmuş cümlələrlə deyil, birdən çox cümlədən təşkil edilmiş mətnlə reallaşa bilər və mənanın açılması predikatda əks olunur. K.Abdullayev yazır: “Dilçilik elmində son zamanlara qədər sintaktik səviyyənin iyerarxik münasibətlər baxımından son vahidi kimi müstəqil və ayrıca götürülmüş cümlə qəbul edilirdi. Bizim fikrimizcə, sintaktik səviyyədə mövcud olan məhz bu çatışmazlıqlar mətn dilçiliyi kimi sahənin yaranmasına xüsusi təkan verdi” [1, 18-25]. Danışmaq aktında niyyətin əsas ifadə vasitəsi cümlə hesab edilir. Cümlənin danışmaq aktını formalaşdırması isə məntiqi təhlillə reallaşa bilər. Fərqli danışmaq aktlarının istinad,

predikat, məzmun, məlumat kimi vasitələri təfəkkürlə dilin, nitqin və onların vahidlərinin qarşılıqlı əlaqəsi və münasibətləri ilə üzə çıxarılır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Abdullayev K.M. Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər. Bakı: Mütərcim, 2012.
2. Bloomfield L. An Introduction to the Study of Language. Reprinted by John Benjamins (J.F.Kess ed.) 1983, Henry Holt, New York, 1914/1983.
3. Edmondson W. Spoken Discourse: A Model for Analysis. London: Sage, 1981.
4. Fotion N. John Searle. UK: Acumen Publishing Limited, 2000.
5. Palmer F.R. Semantics. Cambridge: Cambridge University Press, 1976/1981.
6. Searle J.R. Speech Acts. Cambridge: Cambridge University Press, 1969.
7. Veysəlli F.Y. Dilçiliyin əsasları. I hissə. Bakı: Mütərcim, 2013.
8. Макаров В.В. Основы теории дискурса. М.: Гнозис, 2003.
9. Сусов И.П. Коммуникативно-прагматическая лингвистика и ее единицы // Прагматика и семантика синтаксических единиц. Калинин, 1984, с.3-12.

Summary

The Role of the Predicate in Speech Act

The article deals with the role of the predicate in speech acts. The important role of information exchange in the communication process is defined and the predicativeness of the syntactic category which forms the speech act, is substantiated in the article. The concession of the sentences and their interdependence in different speech acts are presented as the factors which constitute the right predicate.

Резюме

Роль предиката в речевом акте

В статье анализируется роль предиката в речевом акте. В ней определяется важность обмена информацией в процессе общения, обосновывается предикативность синтаксической категории, формирующей речевой акт. Последовательность предложений и взаимосвязанность их в индивидуальных речевых актах рассматривается как фактор, создающий правильный предикат.

Rəyçilər: fil.e.d., prof.A.Məmmədov, fil.e.d., prof.L.Cəfərova.